प्रयत्न आणि नशीब यांची निरगाठ: एक काल्पनिक संघर्ष

आपण सर्वजण वर्तमान काळ आणि तो स्वतःच्या फायद्यासाठी बदलण्याचा प्रयत्न यामधील संघर्ष जवळजवळ सतत अनुभवत असतो. त्यामुळे, नशीब (प्रारब्ध) आणि प्रयत्न (पुरुषार्थ) यांच्यात कायमस्वरूपी संघर्ष असतो असे आपण गृहीतच धरतो. परंतु, असा संघर्ष मान्य करणे ही एक निर्णायक चूक आहे आणि त्याचबरोबर ती नशीब आणि प्रयत्न म्हणजे प्रत्यक्षात काय याबद्दलच्या स्पष्टतेचा अभावही दर्शवते. सत्य हे की, दोन्हीही स्वप्रयत्नांवर आधारित आहेत आणि आपल्याच कृतींच्या सातत्याचा परिणाम आहेत; 'नशीब' आणि 'प्रयत्न' या वेगवेगळ्या संज्ञा केवळ आपण आपल्या कृतींकडे कोणत्या कालमर्यादेच्या खिडक्यांमधून पाहतो, यामुळे उद्भवतात. याविषयीची पूर्ण स्पष्टताच आपल्याला हे समजण्याची क्षमता देईल की नशीब आणि प्रयत्न यांच्यात कधीही संघर्ष नव्हता आणि असूही शकत नाही; आणि अशा तऱ्हेने आपण आपल्या नशिबाचे खरे मालक आहोत या तथ्याची आपल्याला जाणीव होईल.

नशीब आणि स्वप्रयत्नाची व्याख्या

नशीब म्हणजे आपल्या स्वतःच्या भूतकाळातील कृतींचा वर्तमानात व्यक्त होणारा अपरिहार्य परिणाम होय. हाच विचार मांडत, योगवासिष्ठ (२.६.३५) सांगते: *"प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते* - भूतकाळातील प्रयत्नांनाच 'नशीब' असे म्हटले जाते". या संकल्पनेचे अधिक विश्लेषण करताना योगवासिष्ठ (२.९.६) स्पष्ट करते:

भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः।
यः सोऽस्मिन् लोकसङ्घाते दैवशब्देन कथ्यते॥

स्वतःच्या प्रयत्नांमुळे घडून येणारा भविष्यातील अटळ परिणाम या जगात 'नशीब' म्हणून ओळखला जातो.

नशीबाचा निर्देश करण्यासाठी तीन पर्यायी संस्कृत संज्ञा वापरल्या जातात: प्रारब्ध, दैव किंवा अदृष्ट. जरी या सर्वांचा मूळ अर्थ 'नशीब' असला तरी, प्रत्येक संज्ञेच्या अर्थाची एक वेगळी छटा आहे. 'प्रारब्ध' ह्या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ 'चांगले सुरू झालेले' असा आहे आणि ते अशा गोष्टीचा संदर्भ देते ज्याचे फळ मिळण्यास आधीच सुरुवात झाली आहे – प्रकर्षेण आरब्धम्. 'दैव' याचा अर्थ 'दैवी आज्ञा' असा होतो आणि अशा प्रकारे नशीब म्हणजे वैश्विक देवतांनी आपल्या सर्वोच्च आंतरिक उन्नतीसाठी प्रदान केलेले असे मानले जाते – देवलोकाद् इहागत्य लोकद्वयहितं भवेत्. (योगवासिष्ठ २.६.३५). 'अदृष्ट' म्हणजे 'अदृश्य', हे नशीब प्रत्यक्ष अनुभवाला येण्यापूर्वी ते समजण्याची आपली अंगभूत अक्षमता व्यक्त करते.

स्वप्रयत्नांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या संस्कृत संज्ञा आहेत, 'पौरुषम्', ज्याचा शब्दशः अर्थ 'मानवी प्रयत्न' म्हणजेच 'स्वप्रयत्न' असा होतो. 'स्वप्रयत्न', म्हणजेच 'वैयक्तिक प्रयत्न'; किंवा 'पुरुषकार', म्हणजेच 'मानवी प्रयत्न'. 'पुरुषार्थ' ही आणखी एक सामान्यतः वापरली जाणारी संज्ञा आहे, ज्यामध्ये 'अर्थ' म्हणजे मानवांनी त्यांची वैयक्तिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी केलेले प्रयत्न (पुरुषैः अर्थ्यते)[१].

---

[१] "अर्थ्यते' म्हणजे 'जे मिळवायचे आहे ते'. ध्येय म्हणून त्याचा अर्थ 'चतुर्विध पुरुषार्थ' म्हणजे चार प्रकारचे मानवी ध्येय असा होतो – धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष. ही ध्येये फक्त मानवी इच्छा आणि प्रयत्न ह्याद्वाराच साध्य होऊ शकतात, त्यामुळे प्रयत्नाचा समावेशही ह्या साध्याच्याच प्रतलावर होतो. त्यामुळे स्वप्रयत्न सुद्धा "पुरुषैः अर्थ्यते" (जे मानवी जीवांना मिळवायचे आहे ते) च्या विस्तारित निर्देशाच्या कक्षेतच येतो आणि 'पुरुषार्थ' ह्या संज्ञेने संबोधिला जातो.

कालचे स्वप्रयत्न, आजचे नशीब

नशीब म्हणजे आपल्याला वर्तमानात परिस्थिती म्हणून जे सामोरे येते ते आहे, परंतु वर्तमान हा निव्वळ भूतकाळातील घटनांचीच अखंड शृंखला आहे. त्यामुळे, वर्तमानात जे नशीब म्हणून व्यक्त होते ते दुसरे तिसरे काही नसून आपल्या भूतकाळातील कृतींचे म्हणजे प्रयत्नांचेच फळ आहे. अशा प्रकारे, स्वतःचे प्रयत्नच आपल्या नशिबाचे खरे शिल्पकार आहेत. पुरुषार्थामुळे प्रारब्धावर परिणाम होत असल्याने, योगवासिष्ठ (२.६.२) स्पष्टरीत्या सांगते की स्वप्रयत्न आणि प्रारब्ध ह्यामधील भेद हा केवळ वरवरचा आहेः

यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा।
इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदैव च॥

जशा तऱ्हेने प्रयत्न केले जातात, खरोखर त्याच प्रकारे फळ मिळते. म्हणून, फक्त प्रयत्न हेच 'नशीब' आहे.

जर नशीब, म्हणजे वर्तमानात सामोऱ्या येणाऱ्या परिस्थिती हा भूतकाळातील प्रयत्नांचा परिणाम वा सर्व प्रयत्नांचा एकत्रित परिणाम असेल[२], तर साहजिक रीत्या आपण वर्तमानात ज्या प्रकारे वागतो त्याचा भविष्यावर नक्कीच मोठा परिणाम होईल. म्हणून शास्त्राची शिकवण अशी आहे की: नशिबापुढे हार मानू नका, तर स्वप्रयत्नांना वाहून घ्या. नशिबावर विसंबून राहणे म्हणजे प्रयत्नांच्या सामर्थ्याला विसरणे होय, ज्यामुळे आळसाला वाट दिली जाते, भविष्य उद्ध्वस्त होते आणि स्वतःच्या उन्नतीचा मार्ग रोखला जातो.

[२] योगवासिष्ठ (२.६.४) नुसारः प्राक्स्वकर्मेतराकारमं दैवं नाम.

प्रारब्धाचा (नशिबाचा) धैर्याने सामना करणे

गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद असे प्रतिपादन करतात: "जीवनात जे काही वाट्याला येते ते 'प्रारब्ध' (नशीब) आहे; त्याचा आपण किती समर्थपणे सामना करतो तो 'पुरुषार्थ' (स्वप्रयत्न) आहे."[३] जर फक्त भूतकाळातील पुरुषार्थच अपरिहार्य 'प्रारब्ध' म्हणून व्यक्त होत असेल आणि वर्तमानकाळातील स्वप्रयत्न हा 'पुरुषार्थ' किंवा 'पौरुष' असेल, तर असा प्रश्न उद्भवतो की, स्वतःच्या पुरुषार्थाने स्वतःच्या प्रारब्धावर विजय मिळवणे शक्य आहे का? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी, खालील दोन आवश्यक परंतु संबंधित प्रश्नांचे निराकरण करणे अनिवार्य आहे: (१) भविष्यात प्रारब्धाने आपल्यासाठी काय वाढून ठेवले आहे, हे जाणून घेणे शक्य आहे का? (२) आपल्या प्रारब्धाच्या सापेक्ष शक्तीचा अंदाज घेणे शक्य आहे का, जेणेकरून जर प्रारब्ध नकोशा स्वरूपाचे असेल, तर त्यावर मात करण्यासाठी आपण आवश्यक प्रयत्न करू शकू?

काही उच्च प्रगत आत्मे किंवा ज्यांच्याकडे काही सिद्धी (अलौकिक शक्ती) आहेत, त्यांच्याव्यतिरिक्त इतरांना भविष्यात प्रारब्धाने आपल्यासाठी काय वाढून ठेवले आहे हे जाणून घेणे शक्य नाही. याचे कारण असे की, आपल्या पूर्व जन्मात केलेली कर्मे आपल्याला आठवत नाहीत. वर्तमान हे केवळ ह्या जन्मामधील वा त्याच्या आधीच्या जन्मातील एखाद्या विशिष्ट कर्माचे फळ नसते तर तो सर्व मागील जन्मांतील सर्व कर्मांचा एकत्रित परिणाम असतो. आणि आपण असंख्य मागील जन्मांत केलेल्या अगणित कर्मांची आपल्याला स्मृती नसल्यामुळे, भविष्याचा अंदाज वर्तवणे तर्कदृष्ट्या अशक्य आहे. 'संचित' नावाच्या मागील कर्मांच्या साठ्यातून, जेवढे कर्म वर्तमान जन्मासाठी फलद्रूप होते त्याला 'प्रारब्ध' म्हणतात आणि फलद्रूप होणाऱ्या कर्मांच्या या प्रमाणात सुद्धा, ती कोणत्या क्रमाने फळ देतील हे जाणून घेणे आपल्याला शक्य नसते. एखाद्याला वाटू शकते की ही स्मृती नसणे हा एक शाप आहे; याउलट, हा एक 'छुप्या रूपातील आशीर्वाद' आहे — सर्वशक्तिमान ईश्वराकडून मिळालेली एक स्वागतार्ह भेट आहे —

कारण आपल्या वर्तमान पुरुषार्थात अडथळा आणणाऱ्या आणि आपल्याला निराश करणाऱ्या भूतकाळाच्या ओझ्यावाचून आपण आता मुक्त आत्मे आहोत, जे पूर्ण आत्मविश्वासाने आपल्या स्वतंत्र इच्छेचा (Free will) वापर करू शकतात, जेणेकरून वर्तमानातील नको असलेल्या प्रारब्धावर आनंदाने आणि आशावादाने मात करता येईल. खरोखर, सकारात्मक मनातून उद्भवलेला एक सक्रिय प्रयत्न आणि आपल्या मागील जन्मांच्या व त्यामध्ये केलेल्या कर्मांच्या स्वागतार्ह विस्मरणामुळे सुलभ झालेला प्रयत्नच सकारात्मक परिणाम आणू शकतो.

----

[३] फाउंडेशन वेदान्त कोर्स, धडा ४ (चिन्मय इंटरनॅशनल फाउंडेशनद्वारे प्रकाशित, २०१०) पाहा.

पुढच्या प्रश्नाकडे वळताना, आपल्याला आपल्या मागील कर्मांच्या ज्ञानापर्यंत पोहोचता येत नसल्यामुळे, हे स्वाभाविकच आहे की जोपर्यंत प्रारब्ध वर्तमानात अनुभवल्या जाणाऱ्या परिस्थिती किंवा प्रसंगांच्या (म्हणजेच सुख आणि दुःखाच्या) रूपात प्रकट होत नाही तोपर्यंत आपल्या पुरुषार्थाच्या तुलनेत प्रारब्धाची सापेक्ष ताकद सुद्धा अज्ञातच राहील. परंतु वर्तमानात सुद्धा, जेव्हा आपण प्रारब्ध नावाच्या नको असलेल्या परिस्थितीचे निरीक्षण करतो, तेव्हा त्यावर विजय मिळवण्यासाठी किती प्रमाणात प्रयत्न करावे लागतील हे आपल्याला कसे कळणार? एखाद्या वजनाला उचलण्यासाठी जसे आपण 'क्ष' प्रमाणात ऊर्जा खर्च करतो किंवा 'य' प्रमाणात प्रयत्न करतो, तशी याची गणना करता येत नाही. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की प्रारब्धाच्या शक्तीचा अंदाज घेणे प्रत्यक्षात अशक्य आहे. जेव्हा आपण आयुष्यात झोकून देतो आणि त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हाच आपण आपल्या प्रारब्धाची ताकद मोजू शकतो. जेव्हा परिस्थितीवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी केवळ थोड्या प्रयत्नांची गरज असते, तेव्हा आपल्याला समजते की हे 'मंद-प्रारब्ध' (कमकुवत प्रारब्ध) आहे; आणि जेव्हा अधिक प्रयत्नांची आवश्यकता असते, तेव्हा आपण त्याला मध्यम श्रेणीचे प्रारब्ध ('मध्यम-प्रारब्ध') म्हणून ओळखतो; आणि जेव्हा त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी खूप प्रयत्न आणि पर्यायाने खूप वेळ लागतो, तेव्हा आपण अशा प्रारब्धाला 'तीव्र-प्रारब्ध' (बलवान प्रारब्ध) म्हणतो.

थोडे अधिक विश्लेषण केले तर वर चर्चिलेले मुद्दे अधिक स्पष्ट होतील. दोन विरोधी योद्ध्यांची सापेक्ष ताकद जाणून घेण्यासाठी, प्रत्यक्ष निरीक्षण लागते आणि त्यासाठी दोघांचेही उपस्थित असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, जोपर्यंत प्रारब्ध निरीक्षणासाठी स्वतःला व्यक्त करत नाही, तोपर्यंत पुरुषार्थाच्या तुलनेत त्याची खरी ताकद आपल्याला कशी समजणार? समजा, येणाऱ्या कुस्तीच्या सामन्यात आपण दोन पहिलवानांपैकी फक्त एकालाच पाहतो. कोण जिंकेल हे सांगणे शक्य होईल का? नाही ना? जोपर्यंत आपण दोघांनाही एकत्र पाहू शकत नाही, तोपर्यंत विजेता कोण असेल हे सांगण्याची सुतराम शक्यता नाही. जीवनातली परिस्थितीही तशीच आहे. आपल्या पुरुषार्थाविषयी (स्वप्रयत्नांविषयी) आपल्याला पूर्ण खात्री असली तरी आपले प्रारब्ध पूर्णपणे जाणून घेता येत नाही; म्हणूनच, प्रारब्ध किंवा पुरुषार्थ या दोघांपैकी कोण विजयी ठरेल हे समजणे अशक्य आहे. परंतु तरीही कोणी असा युक्तिवाद करू शकेल की: भविष्यात येणाऱ्या प्रारब्धाच्या बाबतीत हे खरे असले तरी, वर्तमानात व्यक्त होत असलेल्या प्रारब्धाचे काय? प्रारब्ध हे आपण वर्तमानात ज्या परिस्थितींना तोंड देतो त्या रूपात व्यक्त होत असल्याने आणि पुरुषार्थ म्हणजे आपण त्यांना वर्तमानात किती समर्थपणे सामोरे जातो हे असल्याने आणि दोन्ही निरीक्षणासाठी उपलब्ध असल्याने, या दोघांपैकी कोण बलवान आहे हे ठरवणे शक्य आहे का? येथे सुद्धा, खुर्चीवर आरामात बसून कोण बलवान आहे हे ठरवणे शक्य नाही. दोघांची सापेक्ष ताकद पाहण्यासाठी पुरुषार्थाचा प्रत्यक्ष वापर करणे आवश्यक आहे. हे असे आहे: एकमेकांचा सामना करण्यासाठी सज्ज असलेल्या दोन पहिलवानांचे केवळ दर्शन आपल्याला दोघांपैकी चांगला योद्धा कोण आहे हे ठरवण्यास मदत करणार नाही. एखादा अधिक बलवान आणि भक्कम शरीरयष्टीचा दिसू शकतो, पण केवळ त्यामुळे विजयाचे आश्वासन मिळू शकत नाही, कारण दुसरा अधिक चपळ असू शकतो आणि त्याच्याकडे अधिक

चांगले प्रशिक्षण असू शकते. जोपर्यंत प्रत्यक्ष लढत होत नाही, तोपर्यंत दोन पहिलवानांपैकी कोण सरस आहे हे ठरवणे कधीही शक्य होणार नाही. जीवनातही हेच सत्य आहे — आपल्याला त्यांची सापेक्ष गुणवत्ता आणि ताकद प्रत्यक्षपणे ओळखण्यासाठी प्रारब्ध आणि पुरुषार्थ या दोन्हीमध्ये संघर्ष आणि एकमेकांवर क्रिया होणे आवश्यक आहे.

वस्तुस्थिती अशी आहे की 'प्रारब्ध' आणि 'पुरुषार्थ' हे दोन्ही एकाच पुरुषार्थाची भिन्न रूपे आहेत: प्रारब्ध म्हणजे भूतकाळातील पुरुषार्थाचे व्यक्तीकरण आहे, तर पुरुषार्थ म्हणजे तो प्रयत्न जो वर्तमानात केला जात आहे. अशा प्रकारे, पुरुषार्थ हा प्रारब्ध आणि पुरुषार्थ या दोघांचाही गाभा असल्याने, यापैकी कोण अधिक बलवान आहे हा वाद शेवटी निराधारच ठरतो — कारण ते दोन नसून एकच आहेत. म्हणून, आपले नशीब घडवण्यासाठी, आपण कोणत्याही परिस्थितीत पुरुषार्थाचा अवलंब केला पाहिजे, कारण वर्तमान पुरुषार्थच कालांतराने नशिबाच्या रूपात विकसित होतो. तर्कदृष्ट्या योग्य वृत्ती अशीच असावी की: "मी या नको असलेल्या नशिबावर मात करेन — आज नाही तर उद्या; उद्या नाही तर परवा; पण काहीही झाले तरी मी विजय मिळवीनच." अशा अंतर्मनात ध्येयाची आग प्रज्वलित असलेल्या माणसांसाठी काहीही मिळवणे अशक्य नाही. हे शहाणपण जपत, द्रविड भूमीतील 'तिरुक्कुरल' पुढील द्विपदींमध्ये (६१९, ६२०) आत्यंतिक पुरुषार्थाचा आग्रह धरते:

नशिबामुळे एखादा प्रयत्न हवा असलेला निकाल देऊ शकला नाही तरी, केलेल्या श्रमाचे फळ तो नक्कीच देईल; तो कधीही वाया जाणार नाही.

जे कधीही कमी न होणाऱ्या उत्साहाने भारलेले असतात आणि प्रामाणिकपणे श्रम करतात, ते नशिबाला मागे टाकतील आणि त्याचा पराभव झालेला त्यांना बघता येईल.

(जपानी जनरल नोबुनागांच्या जीवनातील एक किस्सा या मुद्द्याचे यथार्थ दर्शन घडवतो. शत्रूचे सैन्य आपल्यापेक्षा दहापट जास्त असूनही जनरल नोबुनागांनी शत्रूवर हल्ला करण्याचा निर्णय घेतला. नोबुनागांना स्वतःला विजयाची पूर्ण खात्री असली तरी त्यांचे सैनिक मात्र भयभीत झाले होते. समोर उभ्या ठाकलेल्या अगदी निश्चित अशा मृत्यूच्या छायेत, सैनिकांनी जनरलांना विनंती केली की त्यांना त्यांच्या अपरिहार्य नशिबाला सामोरे जाण्यापूर्वी देवाची किमान प्रार्थना तरी करण्याची परवानगी द्यावी. त्यांची विनंती मान्य करून नोबुनागा एका शिंतो मंदिरात थांबले प्रार्थनेनंतर नोबुनागांनी घोषित केले, "मी आता एक नाणे फेकीन. जर छाप पडला तर आपण जिंकू. जर काटा पडला तर आपण हरू. देव आपले नशीब आपल्याला दाखवेल." त्यांनी नाणे फेकले. छाप पडला. सैनिकांमध्ये लढण्यासाठी इतका उत्साह संचारला की त्यांनी शत्रूच्या अवाढव्य सैन्याचा पूर्णपणे पराभव केला. दुसऱ्या दिवशी, नोबुनागांच्या सहाय्यकाने त्यांना म्हटले, "कोणीही नशीब बदलू शकत नाही." "बरोबर," जनरलांनी त्याला त्यांनी फेकलेले नाणे दाखवत म्हटले. त्या नाण्यावर दोन्ही बाजूंनी छाप होता. खरोखर, आपणच आपल्या नशिबाचे शिल्पकार नाही का?

बऱ्याचदा असे वाटते की प्रारब्धाची विरोधी ताकद खूपच प्रबळ आहे आणि ते जिंकायला अवघड आहे. परंतु प्रारब्ध जो कडक विरोध करते, तेवढ्यावरूनच ते स्वतंत्र इच्छेच्या क्रियेवर मात करते असा निष्कर्ष काढणे पुरेसे नाही. प्रारब्धाने निर्माण केलेला अडथळा उलट आपल्यासाठी एक मोजमाप ठरतो की, प्रारब्धाच्या ताकदीला पराभूत करण्यासाठी आपण किती प्रमाणात पुरुषार्थ एकवटला पाहिजे. तसेच, पुरुषार्थाच्या फलप्राप्तीला प्रारब्धाचा विरोध दिसतो त्यावरूनच आपण हा अंदाज वर्तवू शकतो की, वर्तमानातील नशीब घडवण्यासाठी भूतकाळात किती पुरुषार्थ खर्च झाला आहे, कारण प्रारब्धामुळे निर्माण झालेला अडथळा हा भूतकाळातल्या पुरुषार्थाचेच रूपांतर आहे, मग ते स्वतःच्या हिताच्या विरुद्ध का असेना. पण प्रारब्धाच्या या अडथळ्याशिवाय, आपण आपल्या भूतकाळातील कर्मांच्या बाबतीत कधी शहाणे कसे होणार? किमान या कारणासाठी तरी, आपल्या वरवर विरोधी वाटणाऱ्या नशिबाला माघार

घेण्यास भाग पाडणारा नाउमेदी शत्रू मानण्यापेक्षा, यश मिळवण्यासाठी अधिक प्रयत्न करायला प्रोत्साहित करणारा स्वागतार्ह मित्र मानले पाहिजे.

अधिक स्पष्टतेसाठी: एखादे फळ मिळवण्यासाठी, काही विहित कृती असते. जरी परिश्रमाने प्रयत्नांची जोड दिली की यशाची खात्री असली, तरी कृती सुरू करण्यापूर्वी आपण कधीही त्या विहित कृती कितीदा कराव्या लागतील किंवा त्यांची तीव्रता समजू शकत नाही, जी वर्तमानातील नको असलेल्या नशिबात इच्छित बदल घडवण्यासाठी आवश्यक आहे. जर सुरुवातीच्या प्रयत्नांनी प्रारब्धावर मात करण्यासाठी पुरेसे परिणाम मिळत नसतील, तर ते केवळ हे दर्शवते की, भूतकाळात आपला पुरुषार्थ चुकीच्या दिशेने होता आणि आता इच्छित बदल घडवून आणण्यासाठी पुढील पुरुषार्थाची आवश्यकता आहे. जोपर्यंत वर्तमानातील सकारात्मक पुरुषार्थ हा भूतकाळातील नकारात्मक पुरुषार्थाचे परिणाम शून्य करण्यासाठी प्रमाणात येत नाही, तोपर्यंत यशाची अपेक्षा मुळीच करता येणार नाही. हे तर्कसंगतच आहे. म्हणून, नशिबात इच्छित बदल घडवण्याचा मार्ग कधीही निराशा आणि प्रयत्नांचा त्याग हा असू शकत नाही, तर त्याऐवजी ओसंडून वाहणारी आशा आणि प्रयत्नांमध्ये दुप्पट वाढ हाच असला पाहिजे.

एक उदाहरण हा मुद्दा पुरेसा स्पष्ट करेल: लाकडाच्या ओंडक्यात एक खिळा ठोकलेला आहे आणि तो बाहेर काढण्याचे काम आपल्याला दिले आहे. आपल्याला खिळ्याची लांबी दिसत नाही कारण ती ओंडक्यात लपलेली आहे. आपल्याला लाकडाच्या गुणवत्तेबद्दलही माहिती नाही — ते मऊ आहे की कडक — कारण त्याला रंग लावलेला आहे. आता, जर एखाद्या व्यक्तीला विचारले की खिळा बाहेर काढण्यासाठी किती वेळा खेचावा लागेल किंवा किती तीव्र प्रयत्न करावे लागतील, तर त्याला उत्तर देणे शक्य होईल का? नक्कीच नाही! खिळा बाहेर काढताना वाटणारी सुलभता किंवा अडचण अनुभवण्यासाठी प्रत्यक्षात कामाला लागणे आवश्यक आहे. तो बाहेर काढण्याचे प्रयत्न सुरू केल्यानंतरही, किती वेळा खेचावा लागेल याचा अंदाज लावणे सोपे नसेल, कारण खिळ्याचा आकार नजरेच्या पलीकडे आहे. तरीही, वस्तुस्थिती हीच आहे की खिळा बाहेर काढण्यासाठी आवश्यक असलेल्या खेचण्याची संख्या आणि तीव्रता ही खिळा लाकडात ठोकण्यासाठी पूर्वी भूतकाळात दिलेल्या तडाख्यांची संख्या आणि तीव्रतेशी थेट प्रमाणात असेल. म्हणून, जोपर्यंत खिळा खेचण्याचा वर्तमान प्रयत्न हा तो आत ठोकण्यासाठी वापरलेल्या प्रयत्नांच्या प्रमाणानुसार, तोपर्यंत खिळा बाहेर येणार नाही. पण थोडा तरी आशावाद असलेली कोणतीही व्यक्ती केवळ खिळ्याची लांबी, लाकडाची गुणवत्ता, खेचण्याची संख्या आणि आवश्यक प्रयत्नांची तीव्रता माहीत नाही म्हणून स्वतःला खिळा बाहेर काढण्याच्या कामासाठी अक्षम मानू शकेल का? हे खरे नाही का की बुद्धिमत्ता आणि जीवनाची ओढ असलेले सर्वजण आपल्या प्रयत्नात टिकून राहतील, कारण खरोखर, आता या एवढ्या प्रमाणातल्या प्रयत्नाने नाही तर नंतर थोड्या अधिक प्रयत्नाने खिळा नक्कीच निखळेल. अशा सर्व प्रकरणांमध्ये कशाची गरज आहे ती म्हणजे सातत्य आणि फक्त सातत्य.

प्रारब्ध आणि पुरुषार्थाच्या बाबतीतही असेच आहे. आपला भूतकाळातील पुरुषार्थ किती विरुद्ध होता याची आपल्याला खात्री नाही. हे ज्ञान नसले तरी, वर्तमानातील सकारात्मक पुरुषार्थ यथावकाश नकारात्मक प्रारब्धाचा प्रभाव शून्य करेल आणि परिश्रम करणाऱ्याला नक्कीच विजय मिळवून देईल. "प्रयत्न करा आणि प्रयत्न करा, तुम्ही यशस्वी व्हाल," हे सर्व सिद्धींसाठी निश्चित असे सूत्र आहे. याच कारणामुळे ऋषी वसिष्ठ योगवासिष्ठामध्ये (२.५.११) श्रीरामाला असा सल्ला देतात की, जोपर्यंत नशिबावर विजय मिळत नाही तोपर्यंत प्रयत्न करत राहा आणि आपल्या प्रयत्नांमध्ये उत्साह कमी होऊ देऊ नका किंवा ध्येय गाठण्यापूर्वी अर्धवट सोडून देऊ नका.

तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम्।
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति वयम्।।

जोपर्यंत पूर्वकर्माचे दुष्ट प्रभाव (अशुभ) स्वतः शांत होत नाहीत, तोपर्यंत व्यक्तीने स्वतःच्या प्रयत्नांद्वारे (पुरुषार्थाने) अत्यंत परिश्रमपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत.

शास्त्राचे मार्गदर्शन

अशी काही अत्यंत तीव्र प्रारब्धे (नशीब) आहेत का, ज्यांच्यावर आपले सर्वोत्तम प्रयत्न करूनही मात करणे अशक्य असेल? ओला, कोरडा दुष्काळ आणि तत्सम विलक्षण आपत्ती आपल्या सर्व वैयक्तिक प्रयत्नांना आणि स्वप्नांना पूर्णपणे हतबल करत असलेल्या दिसतात ना? मग 'स्वतःचे प्रयत्न सर्व काही साध्य करतात' हे गोड तत्त्वज्ञान, कितीही तर्कशुद्ध भासले तरी, खरे कसे असू शकते? बरं, केवळ सामान्य प्रयत्नांनी सर्व काही साध्य होणार नाही, परंतु ज्या प्रयत्नांना शास्त्रांचे मार्गदर्शन नाही अशा प्रयत्नांच्या तुलनेत, शास्त्रांवर आधारित असलेले प्रयत्न अशा अडचणींवरही विजय मिळवतात ज्या वरवर त्यांच्यावर मात करायला अगदी अशक्यप्राय भासतात.

स्पष्टीकरण: धर्म (कर्तव्ये/कृती) आणि ब्रह्म (वास्तव) या संदर्भात, ज्या गोष्टी आपण प्रत्यक्ष प्रमाण, अनुमान आणि ज्ञानाच्या इतर सामान्य साधनांद्वारे[४] जाणून घेऊ शकत नाही, त्यासाठी शास्त्र हा मार्गदर्शक प्रकाश आहे. एखादी कृती पुण्यदायी आहे की नाही, हा निष्कर्ष केवळ सामान्य ज्ञानाने काढता येत नाही, जरी कृतीचे स्वरूप ठरवण्यात सामान्य ज्ञानही महत्त्वाची भूमिका बजावते. आपण करत असलेल्या प्रत्येक कृतीचा एक परिणाम होतो, जो किफायतशीर किंवा तोट्याचाही असू शकतो, ज्याला अनुक्रमे 'पुण्य' आणि 'पाप' म्हटले जाते; आणि हे कृती पुण्यदायी होती की अन्यथा, यावर अवलंबून असते. पुण्य आणि पाप हे देखील इंद्रियांद्वारे कळत नाहीत. पुढे, आपल्या कृतीतून निर्माण झालेल्या पुण्य वा पापाचे बल किती, हे देखील इंद्रियजन्य ज्ञानाने किंवा अनुमानाने समजू शकत नाही. हे सर्व वर उल्लेखलेले विषय शास्त्राच्या अधिकारक्षेत्रात येतात. याच कारणामुळे भगवद्गीता (१६.२३-२४) म्हणते:

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्।।
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि।।

जो शास्त्रांच्या आज्ञा बाजूला सारून, इच्छेच्या आवेगानुसार कृती करतो, त्याला सिद्धी (परिपक्वता), सुख किंवा परम गती (ध्येय) प्राप्त होत नाही. म्हणून, काय करावे आणि काय करू नये (कर्तव्य आणि अकर्तव्य) हे ठरवण्यासाठी शास्त्र हेच तुमचे ज्ञानाचे साधन (प्रमाण) असू द्या. शास्त्रातील आज्ञांमध्ये काय सांगितले आहे हे जाणून घेऊनच, तुम्ही या जगात कार्य केले पाहिजे.

---

[४] अलौकिकविषये वेदाः प्रमाणम् – जे विषय लौकिक नाहीत त्याबाबत वेदच प्रमाण आहेत.

धर्मशास्त्रे हे कृतींसंबंधित ग्रंथ आहेत आणि ते काय अंगिकारावे आणि काय टाळावे याबद्दल पुरेसे आणि मौल्यवान मार्गदर्शन प्रदान करतात. एकदा का एखाद्याने धर्मशास्त्राचा आश्रय घेतला आणि त्यानुसार कृती केली, तर असे प्रयत्न नशिबावर मात करण्यासाठी पुरेसे शक्तिशाली बनतात. शास्त्र विशेष मार्गदर्शन करते आणि अशी अनोखी साधने प्रदान करते ज्याद्वारे नशिबाचा जो भाग सामान्यतः जिंकणे अशक्य असते तो देखील पराभूत होतो. स्वामी विद्यारण्य 'जीवन्मुक्ती-विवेक' (अध्याय १) मध्ये पाऊस पाडण्यासाठीच्या 'कारीरि इष्टि' या विशिष्ट वैदिक विधीचे उदाहरण देऊन, दिसायला अशक्य वाटणाऱ्या नशिबावर विजय मिळवण्यात शास्त्राधारित प्रयत्न हे केवळ मानवी प्रयत्नांपेक्षा

कसे बलशाली आहेत, हे स्पष्ट करतात. हे अशा संदर्भात आहे की: पूर्वपक्ष (विरोधक) युक्तिवाद करतो की कोणत्याही मानवी प्रयत्नाने मनाचा लय (नाश) कधीही होऊ शकत नाही, कारण मनाच्या अस्तित्वासाठी प्रारब्ध कारणीभूत असते. स्वामी विद्यारण्य स्पष्ट करतात की योगाभ्यास, म्हणजेच समाधीचा सराव—जे शास्त्राने ध्यात्यासाठी सुचवले आहे—त्याचे सामर्थ्य प्रारब्धापेक्षा जास्त आहे, आणि म्हणूनच समाधीच्या सरावाचा समावेश असलेल्या या शास्त्राधारित प्रयत्नाने प्रारब्ध-कर्मामुळे लादलेल्या मनाचा लय निश्चितच होतो:

सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्यवसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रबलेन कर्मान्तरेण प्रतिबन्धः कल्पनीयः। तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलवृष्ट्यभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं सम्पाद्यैव प्रतिबध्नाति। स च प्रतिबन्धो विरोधिना प्रबलेतरेणोत्तम्भकेन कारीरीष्ट्यादिरूपेण कर्मणापनीयते। तच्च कर्म स्वानुकूलां वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं सम्पाद्यैव प्रतिबन्धमपनयति। किं बहुना? प्रारब्धकर्मण्येवात्यन्त भक्तेन भवता योगाभ्यासरूपस्य पुरुषप्रयत्नस्य वैयर्थ्यं मनसापि चिन्तयितुमशक्यम्।

मानवी प्रयत्न करूनही जिथे शेती इत्यादींचे अपेक्षित फळ मिळत नाही, तिथे असे गृहीत धरले पाहिजे की एखादे बलवान प्रारब्ध-कर्म अडथळा आणत आहे. तेच प्रारब्ध-कर्म पावसाचा अभाव (दुष्काळ) यांसारखी दृश्य साधने निर्माण करून अडथळा आणते. त्या अडथळ्याचा प्रतिकार शास्त्राने सांगितलेल्या 'कारीरि' यज्ञासारख्या अत्यंत बलवान विरोधी प्रयत्नाद्वारे केला जातो, जो पावसासारखी अनुकूल साधने निर्माण करून तो अडथळा (म्हणजे दुष्काळ) दूर करतो. अधिक काय सांगावे? तुमच्यासारख्या प्रारब्ध-कर्माच्या शक्तीने पछाडलेल्या व्यक्तीला आम्ही सांगतो की, शास्त्राने सांगितलेल्या मानवी प्रयत्नांच्या, उदा. समाधीचा सराव, व्यर्थतेची कल्पनाही करणे देखील मनाला अशक्य आहे.

अशाप्रकारे, ज्या बाबींमध्ये सामान्य प्रयत्नांद्वारे नशिबावर मात करणे शक्य नसते, तिथे शास्त्र-मार्गदर्शित प्रयत्नांद्वारे त्यावर मात करणे शक्य होते. अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, आपण विज्ञानाच्या क्षेत्रातील उदाहरणाने हे स्पष्ट करू शकतो: पृथ्वीवरील प्राण्यांसाठी, त्यांच्याकडे सहज उपलब्ध असलेल्या साधनांद्वारे, म्हणजे पर्वताच्या शिखरावरून उंच उडी मारणे वगैरे, पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणातून सुटणे आणि अंतराळात प्रवास करणे सामान्यतः अशक्य आहे. परंतु विज्ञानाचा आश्रय घेऊन, रॉकेटमधून प्रवास करणारा अंतराळवीर पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणातून सुटून अंतराळात जातो. अगदी त्याचप्रमाणे, शास्त्राने दिलेल्या विशेष साधनांद्वारे दिसायला अगम्य वाटणाऱ्या अडचणींवर मात केली जाते. म्हणूनच, स्वतःचे प्रयत्न खरोखरच सर्व काही साध्य करणारे आहेत. हा सर्व काही साध्य करणारा शास्त्राधारित स्वप्रयत्नांचा फायदा ध्यानी घेता वसिष्ठ ऋषी (योगवसिष्ठ २.४.८) श्रीरामाला निःसंदिग्ध रीत्या सांगतातः

सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन।
सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते॥

हे रघुकुलवंशजा (रामा), ह्या जगात सर्वांकडून सर्व खात्रीने मिळवणे शक्य आहे जर योग्य रीत्या प्रयत्न केले तर.

असेच एक शास्त्राधारित साधन आहे 'तप', म्हणजेच मन आणि इंद्रियांची एकाग्रता[५]. महाभारत (१२.१५५.५) त्याची प्रभावी शक्ती स्पष्ट करतेः

यद्दुष्करं दुराराध्यं दुर्जयं दुरतिक्रमम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्।।

जे काही साध्य करणे कठीण आहे, किंवा ज्याची आराधना करणे कठीण आहे, किंवा जे दुर्गम आहे, किंवा ज्यावर मात करणे अत्यंत कठीण आहे — ते सर्व तपामुळे साध्य होते. पण तप साध्य करणे खरोखरच अवघड आहे!

---

[५] स्मृती तपाचे माहात्म्य आणि स्वरूप स्पष्ट करतेः मनसश्चेंद्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः, तत् ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते – मन आणि इंद्रिये ह्यांची एकाग्रता हे सर्व तपांमधले सर्वोच्च तप आहे. सर्व सदाचारी कृतींमध्ये ही महान आहे आणि म्हणूनच सर्वाधिक पुण्य देणारी कृती आहे.

केवळ साध्या प्रयत्नांमुळे नव्हे, तर शास्त्र-आधारित स्व-प्रयत्नांचा समावेश असलेल्या अशा प्रबळ साधनांद्वारेच ऋषी विश्वामित्र एका संपूर्ण नवीन विश्वाची निर्मिती करू शकले; अर्जुन युद्धात स्वतः भगवान शिवाला प्रसन्न करू शकला आणि त्याने पाशुपत अस्त्र प्राप्त केले; ऋषी उद्दालक आणि वीतहव्य यांनी आपल्या इच्छेनुसार स्वतःचा देह त्याग करण्याची क्षमता प्राप्त केली — इतिहास आणि पुराणे शास्त्रामध्ये मूल अशा स्वप्रयत्नाच्या सामर्थ्याच्या उदाहरणांनी ठासून भरलेली आहेत. ऐतिहासिक काळातही, या महान भारतभूमीत श्री शंकराचार्य, समर्थ रामदास आणि स्वामी विद्यारण्य यांच्यासारख्या संतांचे जीवन-इतिहास आपल्यासमोर आहेत, आणि त्याचप्रमाणे इतर देशांतील संतांचेही इतिहास आहेत ज्यांनी त्यांच्या आध्यात्मिक पराक्रमाच्या बळावर यशाची उत्तुंग शिखरे गाठली आहेत. अलीकडच्या काळात, आपल्याकडे स्वामी विवेकानंद, स्वामी शिवानंद आणि स्वामी चिन्मयानंद यांच्यासारखे महापुरुष होऊन गेले, ज्यांनी आपल्याला आत्म्याचे आदर्श बल, म्हणजेच 'आत्म-शक्ती'ची आठवण करून दिली. केवळ आध्यात्मिक क्षेत्रातील संतांचेच का? एखाद्या अथक परिश्रम करणाऱ्या शास्त्रज्ञाचे, विजयी खेळाडूचे, यशस्वी उद्योजकाचे आणि इतरांचेही जीवन पहा — ज्यांनी उत्कृष्टतेची गगनचुंबी शिखरे सर केली आहेत — त्यांनी त्यांच्या कुठेही तडजोड न करणाऱ्या समर्पण आणि एकाग्रतेच्या बळावरच असे केले. ते सुद्धा 'तप'च आहे. ते सर्व अथक योद्धे आहेत, आणि योद्धे कधीच थकून हार मानत नाहीत.

शास्त्र-आधारित प्रयत्न देखील निरर्थक आहेत असा हेका धरणाऱ्यांना, स्वामी विद्यारण्य एका व्यावहारिक युक्तिवादाद्वारे (जीवनमुक्तिविवेक, अध्याय १) ही चूक पटवून देतात:

यदि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राबल्यं नाङ्गीक्रियते तदा चिकित्सामारभ्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तां सर्वेषामानर्थक्यं प्रसज्येत। न हि कदाचित्कर्मफलविसंवादमात्रेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यम्; अन्यथा कादाचित्कं पराजयं दृष्ट्वा सर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत।

जर तुम्ही शास्त्राने सांगितलेल्या स्वप्रयत्नाची परिणामकारकता मान्य केली नाही, तर वैद्यकशास्त्रापासून (औषधोपचार) ते थेट मोक्षशास्त्रापर्यंतच्या सर्वच गोष्टींची शास्त्रे निरर्थक ठरतील. केवळ कधीतरी एखाद्या प्रयत्नाचा योग्य परिणाम मिळाला नाही म्हणून सर्व प्रयत्न व्यर्थ आहेत असा निष्कर्ष काढता येत नाही. अन्यथा, युद्धात एखादा प्रसंगोपात्त पराभवाच्या वेळी सर्व राजांनी आपापल्या हत्तीघोड्यांचे सैन्य बरखास्त केले असते!

मनावर नियतीचा (प्रारब्धाचा) परिणाम

असे प्रसंग येत नाहीत का, जेव्हा आपण आपल्या निर्णयांमध्ये आपल्या स्वप्रयत्नापेक्षा एका मोठ्या शक्तीचा हस्तक्षेप अनुभवतो आणि ती शक्ती आपल्याला आपल्याच इच्छेच्या विरुद्ध वागायला लावते? जरी एखाद्याला माहीत असले की हे योग्य नाही आणि ती कृती स्वतःसाठी निश्चितच हानिकारक ठरेल, तरीही माणसाला त्याच्या नियंत्रणाबाहेरच्या शक्तीद्वारे एखादे पाप कृत्य करण्यास भाग पाडले जाते, ज्याची मागून केवळ एक बोच टोचत (पश्चात्ताप) राहते. ती

शक्ती कोणती, जी आपल्या इच्छेपेक्षा अधिक सामर्थ्यवान आहे, जी आपले ज्ञान आणि इच्छा ह्याच्या विरुद्ध जाऊन आपल्याला असे पाप कृत्य करण्यास भाग पाडते जे आपल्याला मनापासून आवडत नाही? मनावर आणि बुद्धीवर पडणारा नियतीचा (प्रारब्धाचा) जबरदस्त प्रभावच नाही का हा? अशा प्रकारे, जेव्हा आपल्या स्वतःचे मन आणि बुद्धीच आपल्या नियंत्रणात नसते, तेव्हा आपल्याकडे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आणि करण्याची इच्छा आहे असा निष्कर्ष काढणे कितपत योग्य आहे?

आपल्या जीवनातील अशाच एका वरचढ शक्तीच्या अस्तित्वाचा विचार करून अर्जुन भगवद्गीतेमध्ये (३.३६) श्रीकृष्णाला हा प्रश्न विचारतो:

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः॥

परंतु, हे वार्ष्णेय (कृष्णा), माणसाची इच्छा नसतानाही, जणू काही एखाद्या शक्तीने भाग पाडल्यासारखा, माणूस कशामुळे प्रेरित होऊन पाप करतो?

थोडेसे चिंतन आणि विश्लेषण आपल्याला हे समजण्यास मदत करेल की ही शक्ती नियती (प्रारब्ध) असू शकत नाही. एक उदाहरण आपल्याला हे सत्य समजून घेण्यास मदत करेल: जेव्हा एखादी व्यक्ती अगदी पहिल्यांदा एखादे पाप कृत्य करते, समजा चोरी करते, तेव्हा तिला अतिशय भीती वाटत असते, धडधडत असते. दुसऱ्या वेळी, ते थोड्या कमी भीतीने केले जाते, आणि त्यानंतर, जसजसा तो वारंवार त्या पाप कृत्याला बळी पडतो, तसतसा तो अधिकाधिक निश्चिंत होत जातो, जिथवर जोवर चोरी करणे त्याच्यासाठी नैसर्गिक आणि अनायासे (सहज) होत नाही. त्या वेळी आपण म्हणतो: 'ती एक सवय झाली आहे'. त्यानंतर, अशा व्यक्तीला चोरी न करणे कठीण जाईल, जरी त्याला त्याच्या अंतर्मनात पूर्णपणे माहीत आहे की चोरी करणे चुकीचे आहे. असे नाही की तो त्याच्या नकारात्मक प्रवृत्तीवर मात करू शकत नाही, परंतु आता त्यासाठी त्याच्या बाजूने जबरदस्त अंतर्गत प्रयत्नांची (स्वप्रयत्नाची) आवश्यकता असेल, कारण आता त्याला चोरी करण्याची सवय जडली आहे.[६]

अशा सवयीला किंवा प्रवृत्तीला 'वासना' असे नाव दिले जाते, कारण ही सवयीची प्रवृत्ती सुप्त मनात (चित्तात) आपले स्थान बनवते (चित्ते वास्यमानत्वात्) आणि जागरूक मनावर ताबा मिळवते, ज्यामुळे ती व्यक्ती तिच्या आक्रमणापुढे वरवर असहाय्य वाटते[७]. लघु-योगवासिष्ठ ह्या ग्रंथामध्ये (५.१०.४८) वासनेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे:

दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता॥

दृढ झालेल्या विचारामुळे प्रवृत्त होऊन मन एखाद्या वस्तूमध्ये बऱ्या वाईट परिणामांची क्षिती न करता अडकून राहाते, तेव्हा त्याला 'वासना' असे नाव दिले जाते.

---

[६] कुस्तीगीर, खिळा आणि चोरी ह्या उदाहरणांबद्दल लेखक 'द डायलॉग्स विथ द गुरू' (आर. कृष्णस्वामी अय्यर यांनी संकलित केलेले) या पुस्तकाचे आभार मानतात, ज्यामध्ये शृंगेरी मठाचे दिवंगत शंकराचार्य श्री स्वामी चंद्रशेखर भारती यांनी आपल्या शिष्यांना केलेले मार्गदर्शन समाविष्ट आहे.

[७] वासनांना 'संस्कार' या संज्ञेने देखील ओळखले जाते कारण त्या 'खोलवर रुजून स्थिर' राहतात.

नशीब आणि वासना या दोन्ही गोष्टी एकच नाहीत हे काळजीपूर्वक रीत्या बघितले पाहिजे, कारण व्याख्येनुसार नशीब हे 'अदृष्ट' म्हणजेच न दिसणारे आहे, तर वासना म्हणजेच सवयीची प्रवृत्ती, काटेकोररीत्या 'अदृष्ट' या वर्गीकरणात येऊ शकत नाही. कारण वासनांचे स्वरूप स्वतःला प्रगट करणे आणि तीव्र विचारांच्या माध्यमातून स्वतःला पुढील दोन रूपांपैकी एका रूपात समोर आणणे हेच आहे: (१) काम-राग म्हणजेच तीव्र, अनावर इच्छा, किंवा (२) क्रोध-द्वेष म्हणजेच तीव्र तिरस्कार. आणि हाच काम-राग किंवा क्रोध-द्वेष माणसाला पाप करण्यास भाग पाडतो, जरी त्याला ते चुकीचे आहे हे माहीत असते आणि त्याची ती पापकर्म करण्याची इच्छा नसते तरीही.

म्हणूनच, श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या प्रश्नाचे -कोणती शक्ती माणसाला त्याच्या इच्छेविरुद्धही पाप करण्यास प्रवृत्त करते ह्या विषयीचे उत्तर असे देतात की (भगवद्गीता ३.३७):

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥

हा काम आहे, हा क्रोध आहे, जो रजोगुणापासून उत्पन्न होतो — कधीही न तृप्त होणारा आणि खरोखर मोठा पापी. आहे. यालाच या संसारात (जीवाचा) शत्रू समज.

परंतु आसक्तीची (काम/राग) आणि द्वेषाची (क्रोध/द्वेष) ही शक्ती, म्हणजेच वासना किंवा सवयीच्या प्रवृत्ती, हे नशीब नाही; कारण ते 'अदृष्ट' किंवा न दिसणारे नाही, तर ते एखाद्याच्या भूतकाळातील सवयींमुळे आतून येणारी एक अनिर्बंध उर्मी आहे. आणि ती आपल्या हृदयात उमटताना आपण पाहू शकत असल्यामुळे, त्यावर नियंत्रण मिळवणे आवश्यक आहे, कारण त्यातच आपली ऐहिक प्रगती आणि आध्यात्मिक उत्क्रांती सामावलेली आहे. भगवद्गीतेत (३.३४) श्रीकृष्ण म्हणतात:

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ॥

प्रत्येक इंद्रियांमध्ये (मन धरून) आपापल्या विषयांप्रती आसक्ती आणि द्वेष (राग-द्वेष) लपलेले असतात; कोणीही त्यांच्या आहारी जाऊ नये, कारण ते त्याचे शत्रू आहेत.

वासनांवर विजय मिळवणे

शास्त्रे आपल्याला अशा पद्धतींचे मार्गदर्शन करतात ज्याद्वारे आपण या नकारात्मक वासना किंवा चुकीच्या सवयीच्या प्रवृत्तींवर ताबा मिळवू शकतो. 'लघु-योगवासिष्ठ' (२.१.४-१७) हे 'वासना-सरित्' म्हणजेच 'वासनांच्या नदी'बद्दल भाष्य करते: एक प्रवाह 'अशुभ-वासनेचा' म्हणजेच 'अमंगळ प्रवृत्तींचा' आहे आणि दुसरा प्रवाह 'शुभ-वासनेचा' म्हणजेच 'मंगल प्रवृत्तींचा' आहे. सातत्यपूर्ण आणि वारंवार केलेल्या प्रयत्नांनी, जेव्हा शुभ-वासनेची जोपासना केली जाते, तेव्हा अशुभ-वासना संपुष्टात येते. ज्याप्रमाणे माती खाण्याची सवय असलेल्या लहान मुलाला स्वादिष्ट मिठाई आणि फळे ह्यांची लालूच देऊन त्याची ती सवय सोडवली जाते, त्याचप्रमाणे सत्संगाने मिळणाऱ्या उच्च आनंदाची जाणीव करून देऊन, नकारात्मक प्रवृत्तींपासून मुक्त असलेल्या जीवनाचे माहात्म्य मनाला वारंवार पटवून दिले पाहिजे. अशा रीतीने, मनाला त्याच्या नकारात्मक वासनांच्या व्यसनापासून परावृत्त केले जाऊ शकते. याला 'मृदू-उपाय' म्हणजेच सौम्य मार्ग म्हणतात; आणि याशिवाय 'हठ-उपाय' म्हणजेच बळजबरीचे मार्ग देखील आहेत, उदा. प्राणायाम इत्यादी, जे इच्छित परिणाम घडवून आणतात, हळूहळू का होईना.

अशुभ-वासना, जशा की आसक्ती (काम-राग) आणि द्वेष (क्रोध-द्वेष), आतमध्ये काल्पनिक विचारांच्या रूपाने आणि बाह्य जगात नकारात्मक कृतींच्या रूपाने अनिर्बंध अभिव्यक्ती शोधतात, आणि त्या आपल्या इच्छेच्या नियंत्रणाबाहेर असल्यासारख्या फसव्या भासतात. तथापि, त्यांचा संबंध 'प्रारब्ध' (नशीब) म्हणून लावता कामा नये. शास्त्रात सांगितलेल्या नियमांचे पालन करून सातत्यपूर्ण प्रयत्नांद्वारे अशुभ वासनांवर आपल्याला पूर्णपणे विजय मिळवता येतो. ही निश्चितच आध्यात्मिक प्रगती (आध्यात्मिक विकास) आणि मनाची शुद्धी (चित्तशुद्धी) म्हटलेली आहे. हे लक्षात घ्या की नशीब फक्त बाह्य जगाच्या क्षेत्रात सुख आणि दुःख देणाऱ्या परिस्थितींच्या रूपात व्यक्त होते; नशीबाचा भावनांच्या क्षेत्रात मुळीच प्रवेश नसतो किंवा ते बुद्धीवर नियंत्रण ठेवू शकत नाही, ज्याद्वारे ते व्यक्तीच्या अनुभवण्याच्या, विचार करण्याच्या, निर्णय घेण्याच्या किंवा कार्य करण्याच्या क्षमतेवरच ताबा मिळवेल. जर असे असते, तर मानव नशीबाच्या हातातील निव्वळ बाहुले बनले असते. हे स्वीकारले तर, 'काय करावे आणि काय करू नये' (म्हणजेच विधी आणि निषेध) या स्वरूपातील संपूर्ण शास्त्रीय सूचनांची श्रेणीच निरर्थक ठरेल (शास्त्र-आनर्थक्य), जे कोणत्याही विचारी व्यक्तीला मान्य होणार नाही. म्हणूनच, नशीब (किंवा प्राक्तन) हे निश्चितपणे त्या शक्तीपेक्षा खूप वेगळे आहे ज्याला लोक आपल्याला पाप करण्यास भाग पाडणारी शक्ती म्हणून सांगू पाहतात![८] अशुभ-वासनांवर नियंत्रण ठेवणे आणि शास्त्राने दाखवून दिलेल्या स्व-प्रयत्नांच्या (पुरुषार्थाच्या) योग्य उपयोगाने मन स्वच्छ आणि नीटनेटके ठेवणे ही आपली वैयक्तिक जबाबदारी आहे.

---

[८]येथे महाभारतातील दुर्योधनाच्या नावावर असलेल्या एका श्लोकाची आठवण होते, ज्याद्वारे तो आपल्या दुष्ट कृत्यांची जबाबदारी झटकण्याचा प्रयत्न करतो (पंचदशी ६.१७६ मध्ये उद्धृत):

"जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः। केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि — मला धर्म काय आहे हे माहीत आहे, पण माझी त्याकडे प्रवृत्ती नाही; मला अधर्म काय आहे हेही माहीत आहे, पण मी त्यापासून स्वतःला रोखू शकत नाही. माझ्या हृदयात बसलेल्या कोणत्यातरी देवाकडून मला जशी प्रेरणा दिली जाते, तसेच मी करतो."

तो कोणताही देव नाही, तर त्या केवळ दुर्योधनाच्या अशुभ-वासना आहेत ज्यासाठी तो स्वतःच जबाबदार आहे! 'योगवासिष्ठ' (२.६.२७) ज्यांनी आपले स्व-प्रयत्न सोडून दिले आहेत आणि जे आपल्या कृत्यांसाठी देवाला दोष देतात अशा व्यक्तींचा अत्यंत तिरस्काराने उल्लेख करते आणि त्यांनी जणू काही पशूंच्या पातळीवर घसरलेले असे म्हणते: "ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा। स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः — ईश्वराच्या इच्छेनेच माणूस स्वर्गात किंवा नरकात जातो (म्हणजेच स्वतःच्या प्रयत्नाने नाही) — जे या विचाराने जगतात ते कायमचे नशीबाचे गुलाम असतात आणि ते निश्चितच केवळ पशूच आहेत (कारण पशूंकडे मानवांप्रमाणे स्व प्रयत्नांची क्षमता नसते)."

ईश्वर, प्रारब्ध आणि पुरुषार्थ

विश्वाचा निर्माता असलेल्या ईश्वराची एखाद्या व्यक्तीच्या नशिबात (प्रारब्धात) किंवा स्वतःच्या प्रयत्नांमध्ये (पुरुषार्थात) काही भूमिका असते का? तो कोणाचे नशीब बदलू शकतो का, किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या बाजूने कोणत्याही विशिष्ट स्वतःच्या प्रयत्नांना प्रेरणा देतो का?

मागे, आपण नशिबाची व्याख्या केवळ भूतकाळातील कर्मांचे — पुण्य आणि पापांचे — संचित परिणाम म्हणून केली — जे वर्तमान परिस्थिती किंवा प्रसंग म्हणून सामोरे येतात आणि सुख किंवा दुःख देतात. जरी प्रत्येक कर्माचा एक

परिणाम असतो, तरी कर्मामध्ये स्वतःमध्ये कोणतीही संवेदनशीलता किंवा बुद्धिमत्ता नसते की त्याने त्या परिणामांना कर्माच्या कर्त्यापर्यंत पोहोचण्याची अनुज्ञा द्यावी.

आणि कर्माच्या परिणामांचे काय? परिणाम देखील अचेतन (जड) असतात आणि म्हणूनच ज्या व्यक्तीने कर्म केले आहे त्याच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी स्वतःला सुसंगतपणे व्यवस्थापित करण्याची क्षमता त्यांच्यात नसते. अशी व्यवस्था आणि सुव्यवस्था, ज्याद्वारे कर्माचा परिणाम संबंधित कर्त्यापर्यंत पोहोचतो, हे केवळ वैश्विक व्यवस्थेच्या मागे एका चेतन तत्त्वाच्या उपस्थितीद्वारेच स्पष्ट केले जाऊ शकते. हे बुद्धिमान तत्त्व अपरिहार्य रीत्या सर्वज्ञ (अनंत व्यक्ती, त्यांची अगणित कर्मे आणि त्यांचे संचित परिणाम जाणणारे) आणि सर्वशक्तिमान (अगणित परिणाम त्यांच्या संबंधित कर्त्यांपर्यंत पोहोचतील याची खात्री करण्यास स्वतंत्रपणे सक्षम) असणे आवश्यक आहे. संपूर्ण विश्वाचे नियमन करणाऱ्या अशा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान तत्त्वाला 'ईश्वर' म्हटले जाते — या शब्दाचा अर्थच 'सर्वशक्तिमान नियंत्रक' असा आहे. श्री रमण महर्षी हा युक्तिवाद थोडक्यात मांडतात (उपदेशसार १):

कर्तृराज्ञया प्राप्यते फलम् ।
कर्म किं परं कर्म तज्जडम् ॥

ईश्वराच्या आज्ञेने माणसाला (त्याच्या कर्माचे) फळ मिळते. मग कर्म सर्वोच्च कसे असणार? ते खरोखरच जड (अचेतन) आहे (आणि परमेश्वरच त्यांच्या फळांची योजना करतो).

वेगळ्या तऱ्हेने सांगायचे तर, ईश्वरच प्रारब्ध प्रदान करतो जे व्यक्तीचे सुख आणि दुःख असते. तथापि, ईश्वर, सर्वशक्तिमान नियंत्रक, केवळ प्रदान करतो; तो जबाबदार नाही; व्यक्ती, जीवात्मा, कर्म करणारा, स्वतःच्या सुख-दुःखाच्या नशिबासाठी स्वतःच जबाबदार आहे. ही वस्तुस्थिती देव, मानव, प्राणी, पक्षी, सरपटणारे प्राणी इत्यादींचा समावेश असलेल्या वेगवेगळ्या जीवांची विविध शरीरे (जन्म) स्पष्ट करते आणि मनुष्यप्राण्यांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर तफावत आहे — काही निरोगी अवयवांसह जन्माला येतात, तर काही जन्मजात दोषांसह; एक गरीब आणि वंचित कुटुंबात जन्माला येतो, तर दुसरा सर्व सोयी-सुविधांनी युक्त अशा श्रीमंत कुटुंबात जन्माला येतो, इत्यादी इत्यादी.

ईश्वर आपल्या नशिबाचा केवळ दाता असल्याने, हे स्पष्ट होते की आपणच आपले नशीब घडवतो — जसे पेरावे तसे उगवते (करावे तसे भरावे). जर ईश्वराचे हे पैलू, व्यक्तींनी केलेल्या कर्मांच्या फळांचा केवळ दाता म्हणून स्वीकारले गेले नाही, तर आपल्या आजूबाजूला या जगात दिसणाऱ्या सर्व विसंगती आणि विचलनांसाठी ईश्वर थेट जबाबदार बनेल. आणि हा आरोप साहजिकच ईश्वरावर पक्षपातीपणा (वैषम्य) आणि क्रौर्य (नैर्घृण्य) लादेल, जो आरोप कोणत्याही विचारी व्यक्तीला नक्कीच स्वीकार्य नसेल. म्हणूनच, ब्रह्मसूत्र (२.१.३४) युक्तिवाद करते:

वैषम्यनैर्घृण्ये न, सापेक्षत्वात्, तथा हि दर्शयति॥

फळे देताना ईश्वर व्यक्तींचे पुण्य (गुण) आणि पाप (दोष) लक्षात घेतो या कारणास्तव ईश्वरावर पक्षपातीपणा आणि क्रौर्याचा आरोप केला जाऊ शकत नाही. अशा प्रकारे, श्रुती देखील वर्णन करते.

येथे ज्या श्रुती वचनांचा संदर्भ दिला आहे ती उपनिषदांमधील विधाने आहेत, जसे की: १) कौषीतकि-उपनिषद (३.८), जे सांगते: "(तोच तो आहे जो) सर्व प्राण्यांमधील सामान्य जीवन तत्त्व म्हणून माणसाला उदात्त कर्मे करण्यास प्रवृत्त करतो आणि त्याला या लोकांच्या पलीकडे नेतो, आणि माणसाला दुष्ट कर्मे करण्यास प्रवृत्त करून, त्याला खालच्या लोकांमध्ये टाकतो"; आणि २) बृहदारण्यक-उपनिषद (३.२.१३), जे सांगते: "माणूस सद्गुणांनी श्रेष्ठत्व प्राप्त करतो

आणि अपवित्र कर्मांमुळे दुष्ट योनी (शरीर) प्राप्त करतो." श्री शंकराचार्य वरील ब्रह्मसूत्राचे महत्त्व अत्यंत स्पष्टरीत्या मांडतात:

ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः-यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति; एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति।

ईश्वराला पावसासारखे मानले पाहिजे: ज्याप्रमाणे भात, जव इत्यादींच्या वाढीसाठी पाऊस हे सामान्य कारण आहे, परंतु भात, जव इत्यादींमधील फरकासाठी त्या त्या बियाण्यांमधील विशिष्ट क्षमता हेच असाधारण कारण असते, त्याचप्रमाणे देव, मनुष्य इत्यादींच्या निर्मितीच्या बाबतीत ईश्वर हे सामान्य कारण आहे, परंतु देव, मनुष्य इत्यादींमधील फरकांबद्दल, त्यांची संबंधित कर्मेच त्यांची असाधारण कारणे बनतात. अशा प्रकारे, ईश्वरावर पक्षपातीपणा (वैषम्य) आणि क्रौर्य (नैर्घृण्य) या दोषांचा आरोप केला जाऊ शकत नाही, कारण तो व्यक्तींच्या कर्मांवर अवलंबून राहून फळे देतो.

याचा अर्थ, ईश्वर केवळ 'साधारण-कारण' (सामान्य कारण) म्हणून कार्य करतो, परंतु 'असाधारण-कारण' (अद्वितीय कारण) म्हणून नाही. म्हणजेच, आपली स्वतःची कर्मे ही अद्वितीय कारणे आहेत जी आपल्या सुख-दुःखासाठी जबाबदार धरली जावीत आणि आपण आपल्या उत्क्रांती किंवा अधोगतीसाठी पूर्णपणे जबाबदार आहोत. ईश्वर केवळ 'कर्मफल-दाता' (कर्मांच्या फळांचा वाटप करणारा) आहे, तर व्यक्ती एकटीच 'कर्मफल-कर्ता' (कर्मांच्या फळांचा निर्माता) आहे. म्हणूनच, हे पूर्णपणे स्पष्ट होते की देव केवळ त्यांनाच मदत करतो जे स्वतःला मदत करतात.

भक्तीची परिणामकारकता

जर ईश्वर अन्य काही करत नाही फक्त आपले कर्मफल आपल्याला देतो, आणि अशा प्रकारे, प्रभावीपणे, तो केवळ एक गौरवशाली पोस्टमन आहे, तर याचा अर्थ असा आहे का की आपल्या अडचणींमधून बाहेर पडण्यास मदत करण्यासाठी आपण ईश्वराकडे केलेली प्रार्थना पूर्णपणे व्यर्थ आहे?

असे कसे असू शकते? शास्त्रे परमेश्वर तसेच इंद्र, अग्नी, वायू इत्यादी विविध वैश्विक देवतांच्या असंख्य प्रार्थनांनी भरलेली आहेत. तसेच, आपल्याला सर्व शास्त्रे भक्ती आणि प्रार्थनांच्या परिणामकारकतेची पुष्टी करताना आढळतात. पण मग जर आपण हे मान्य केले की ईश्वर आपल्या प्रार्थनांचे उत्तर देतो आणि आपले नशीब बदलतो, तर यामुळे ईश्वरावर त्याच्या भक्तांबद्दल पक्षपाती (वैषम्य) असल्याचा कलंक लागणार नाही का? या वरील युक्तिवादात आपण हे विसरतो की ईश्वराकडे केलेली आपली प्रार्थना देखील एक कर्म आहे, आणि प्रार्थना आणि भक्तीच्या कर्मांचे देखील त्यांचे अद्वितीय परिणाम असणार आहेत, जे ईश्वराने त्याच्याप्रती प्रेमळ आणि प्रामाणिक प्रार्थना अर्पण करणाऱ्या कर्त्याला (व्यक्तीला) पाठवले पाहिजेत. उपासनेची वस्तू स्वतः ईश्वर असल्याने — जो सर्व ज्ञान, शक्ती, धार्मिकता, ऐश्वर्य, करुणा इत्यादींचे भांडार आहे आणि जगाच्या निर्मिती, स्थिती आणि विनाशाचा मूळ स्रोत आहे — अशा त्याच्याप्रती केलेल्या भक्तीपूर्ण प्रार्थनेचा प्रभाव (कर्मफल) देखील अथांग आहे. ईश्वराच्या उपासनेमध्ये असलेल्या अफाट संभाव्यतेचा संकेत देत, विष्णू सहस्रनामाच्या सुरुवातीला वरचेवर म्हटला जाणारा एक श्लोक हे आवाहन सादर करतो:

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात्।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे॥

ज्याच्या केवळ स्मरणानेच माणूस संसाराच्या – जन्म, वृद्धत्व इत्यादींच्या बंधनातून सहजगत्या मुक्त होतो, त्या सर्वशक्तिमान विष्णूला नमस्कार असो.

यस्य स्मरणमात्रेण' - 'ज्याच्या केवळ स्मरणाने' हा वाक्प्रचार आपल्या विश्लेषणाच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. हा श्लोक घोषित करतो की, भगवंताचे केवळ स्मरण देखील मनुष्याला संसाराच्या (जन्म-मरणाच्या) चक्रातून मुक्त करण्यासाठी पुरेसे सामर्थ्यवान आहे. जर असे आहे, तर भगवंताच्या भक्तीच्या प्रभावाची गणना करणे खरोखरच अशक्य आहे. त्याची केलेली प्रत्येक उपासना, किंबहुना, त्याची कृपा आणि आशीर्वाद मागणारा प्रत्येक विचार, या सर्वांचे विलक्षण परिणाम होतात आणि इतके पुण्य गोळा होते जे व्यक्तीने पूर्वी केलेल्या पापकर्मांमुळे जमा झालेल्या सर्व पापांचा नाश करून त्या व्यक्तीचे नशीब (प्रारब्ध) पूर्णपणे बदलवून टाकते. भगवंताची भक्ती प्रारब्धात बदल घडवून आणते, ही गोष्ट भगवद्गीतेमध्ये (७.१६) स्वतः भगवंतांनी भक्तांच्या श्रेणी आणि त्यांच्या उपासनेला त्यांचा प्रतिसाद सांगितला आहे, त्यावरूनही स्पष्ट होते:

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

हे अर्जुना, अरे भरतश्रेष्ठा! चार प्रकारचे सदाचारी लोक माझी भक्ती करतात. ते म्हणजे: आर्त (संकटात सापडलेले), अर्थार्थी (भौतिक समृद्धीची इच्छा करणारे), जिज्ञासू (ज्ञान मिळवण्याची इच्छा करणारे) आणि ज्ञानी (आत्मज्ञानी).

भगवंत आपल्या सर्व भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करतात, मग ते कोणत्याही श्रेणीतील असोत; याचा अर्थ असा की आपल्या प्रार्थनांचे अनुकूल आणि स्वागतार्ह परिणाम नक्कीच मिळतील. ते भगवंताप्रती जी भक्ती दाखवतात, तीच भक्ती त्यांना आशीर्वादित करते आणि त्यांच्या नशिबात सकारात्मक बदल घडवून आणते - हेच भक्तीचे सामर्थ्य आहे. आपले नशीब चांगल्यासाठी बदलण्यासाठी, भगवंताच्या भक्तीपेक्षा मोठी कोणतीही शक्ती नाही.

ईश्वराच्या निष्पक्षतेशी सुसंगत आशीर्वाद

भगवंत केवळ आपल्या भक्तांवरच कृपा करत असल्यामुळे, ईश्वरावर पुन्हा एकदा पक्षपातीपणाचा आरोप लावला जाऊ शकत नाही का? अशा आरोपाचा विचार करूनच भगवंतांनी स्वतः भगवद्गीतेमध्ये (९.२९) स्पष्ट केले आहे:

समोऽहं सर्वभूतेषु नामे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ती तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

मी सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी समान आहे; मी कोणाचाच द्वेष करत नाही किंवा मला कोणीही प्रिय नाही. परंतु जे भक्त मला प्रेमाने व भक्तीने भजतात, ते माझ्यात वास करतात आणि मीही त्यांच्यात असतो.

परंतु, भगवंत केवळ आपल्या भक्तांवरच कृपा करतो का? त्याचे सर्वांच्या ठिकाणी सम आणि दयाळू असणे, आणि केवळ भक्तांनाच आशीर्वाद देणे, या दोन गोष्टी एकमेकांशी कशा सुसंगत असू शकतात? या श्लोकावर भाष्य करताना, श्री शंकराचार्य भगवंतांच्याच शब्दांत याचे उत्तर देतात:

अग्निवदहं, दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति, समीपमुपसर्पतामपनयति, तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि, नेतरान् ॥ |

माझी तुलना अग्नीशी केली जाऊ शकते. ज्याप्रमाणे अग्नी दूर राहणाऱ्यांची थंडी दूर करत नाही, परंतु जो त्याच्या जवळ येतो त्याची थंडी दूर करतो; अगदी त्याचप्रमाणे मी माझ्या भक्तांवर (जे माझ्या जवळ येतात त्यांच्यावर) कृपा करतो, इतरांवर करू शकत नाही.

यावरून हे स्पष्ट होते की, भगवंताची निष्पक्षता आणि केवळ भक्तांवरच कृपा होणे, या दोन्ही गोष्टी परस्परांशी सुसंगत आहेत. म्हणून, भगवंताकडे वळणे आणि त्याच्या वैश्विक कारुण्याचा पुरेपूर लाभ घेणे हे आपल्यावरच अवलंबून आहे. भगवंताकडे वळणे, ज्याला 'भक्ती' म्हटले जाते, हाच सर्वोच्च पुरुषार्थ आहे, कारण ती मनुष्याला परमोच्च आशीर्वाद देते.

तेवढेच कष्ट, पण मोठा लाभ

भगवंताची भक्ती हा निःसंशयपणे सर्वोच्च स्व-प्रयत्न (पुरुषार्थ) आहे. याचा अर्थ असा नाही की या प्रयत्नाची काठीण्य पातळी जास्त आहे. उलटपक्षी, हे या स्व-प्रयत्नातील गोडी दर्शवते, जिथे इतर प्रयत्नांइतकेच कष्ट करूनही, त्याचा परिणाम इतर कोणत्याही प्रयत्नापेक्षा खूप मोठा मिळतो.

प्रयत्न समान असूनही एकाच कारणाचे परिणाम इतके भिन्न कसे असू शकतात? पुढील उदाहरणावरून हे अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट होते: निरोगी, सकस अन्न खाण्यासाठी लागणारे शारीरिक कष्ट आणि निःसत्त्व पण हवेहवेसे वाटणारे अन्न खाण्याचे कष्ट जवळपास सारखेच असतात; कारण दोन्हीसाठी आपल्याला अन्न तोंडात टाकावे लागते, चावावे लागते आणि गिळावे लागते. परंतु, योग्य अन्न खाण्याचे फायदे आणि निःसत्त्व अन्न (जंक फूड) खाण्याचे तोटे हे एकमेकांच्या पूर्ण विरुद्ध असतात. हा परिणामांमधील फरक प्रयत्नांच्या फरकामुळे नाही, तर ज्या वस्तूंच्या दिशेने प्रयत्न केले गेले आहेत (एकतर निरोगी अन्न किंवा निःसत्त्व अन्न), त्यांच्या स्वरूपातील फरकामुळे आहे. त्याचप्रमाणे, जगावर प्रेम करण्याचा प्रयत्न आणि भगवंताचा शोध घेण्याचा प्रयत्न एकसारखाच असू शकतो, परंतु ज्या वस्तूंच्या दिशेने हे प्रयत्न केले जातात त्या पूर्णपणे भिन्न असल्यामुळे - एक मर्यादित (नाशवंत) आहे आणि दुसरी अनंत (अविनाशी) आहे - त्यांचे परिणाम स्पष्टपणे वेगळे असतात. म्हणून, भगवंताच्या भक्तीचा स्व-प्रयत्न असा अफाट परतावा देतो, ज्याची तुलना आपण जगातील वस्तू आणि व्यक्तींच्या दिशेने केलेल्या प्रयत्नांतून मिळणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीशी करू शकत नाही. कारण भक्ती सर्व प्रकारच्या नकारात्मक प्रारब्धाचा नाश करते आणि परमोच्च पद मिळवण्याचा मार्ग सुकर करते; तर सांसारिक प्रयत्न केवळ मर्यादित प्राप्तीकडे घेऊन जातात. भक्तीचे माहात्म्य खरोखरच असे आहे, जिथे भगवंताची सर्वशक्तिमान करुणा अशक्य गोष्टीलाही शक्य करते.

तो माणूस खरोखरच मूर्ख आहे जो पुरुषार्थाच्या (स्व-प्रयत्नाच्या) परिणामकारकतेचे समर्थन करतो, परंतु भगवंताच्या भक्तीसाठी प्रयत्न करत नाही; तो सर्व पुरुषार्थांमध्ये श्रेष्ठ अशा भक्तीच्या सर्व-सिद्धी देणाऱ्या शक्तीला विसरून जातो. भक्तीचे पुरुषार्थ म्हणून सर्वोच्च स्थान अधोरेखित करताना, श्रीमद्भागवत (१.२.६) सांगते: स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे — सर्व मानवांसाठी तोच सर्वोच्च पुण्यकारक धर्म (कर्तव्य) आहे, ज्याच्याद्वारे भगवंताच्या ठायी भक्ती उत्पन्न होते.

थोडे कष्ट, पण मोठा लाभ

आपल्या प्रामाणिक प्रार्थना आणि विनंत्या करूनही, कधीकधी त्या प्रार्थनांना उत्तर मिळत नाही. अशा परिस्थितीत, भक्तीच्या प्रभावाचे स्पष्टीकरण कसे द्यावे?

वस्तुस्थिती अशी आहे की, भगवंत सर्वशक्तिमान असल्याने त्याच्यासाठी कोणतीही गोष्ट घडवणे किंवा कोणत्याही समस्येवर उपाय शोधणे अशक्य नाही. पण भगवंत सर्वज्ञानी (सर्व काही जाणणारा) देखील आहे. काही दुःखे आणि वेदना व्यक्तीसाठी फायदेशीर असतात, कारण त्या त्याला सांसारिक सुखसोयींच्या क्षणभंगुर स्वरूपाची जाणीव करून देतात; आणि ही जाणीवच त्याला अंतर्मुख होऊन सर्वोच्च सत्याचा शोध घेण्यास प्रवृत्त करते. भगवंत, व्यक्तीसाठी काय चांगले आहे हे जाणून, आपल्या भक्तांना अशा वेदना अनुभवू देतो, जरी भक्तांनी दुप्पट विनंत्या करून त्या वेदनांना विरोध केला तरीही. एखादे लहान मूल अजून एक चॉकलेट किंवा इतर काही वस्तूंसाठी कितीतरी वेळा रडते, पण पालक त्याला ठामपणे नकार देतात. खरोखर, मुलाला जे आवडते (प्रेयस) त्यापेक्षा मुलासाठी जे हितकारक (श्रेयस) आहे, ते पालकांसाठी अधिक महत्त्वाचे असते. जर या संसारातील माता-पिता मुलाच्या हिताचा विचार करून इतके कठोर होऊ शकतात, तर मग त्या दिव्य पालक असलेल्या परमेश्वराविषयी काय सांगावे?

हे अशा प्रसंगांचे स्पष्टीकरण देते जिथे एखादी व्यक्ती अत्यंत भक्तीभावाने प्रार्थना करूनही संकटांतून जात असते, कारण भगवंत त्या व्यक्तीला आध्यात्मिकदृष्ट्या विकसित होण्यास सक्षम करण्यासाठी अशा नशिबांना अनुमती देतो; परंतु वेदनेसोबतच, तो (ईश्वर) आपल्या भक्ताला ती सहन करण्याची क्षमता देखील करुणेने प्रदान करतो. भगवंताची तुलना एका कुंभाराशी केली जाते जो एका हाताने मातीला आकार देण्यासाठी (बाहेरून) थापटतो, तर दुसऱ्या हाताने, जरी तो लपलेला असला तरी, घट फुटू नये म्हणून घटाच्या आतून त्याला आधार देतो. त्याचप्रमाणे, भगवंत आपल्या नशिबानुसार वेदनांना अनुमती देतो, परंतु करुणेने भक्तांना आधार देतो, ज्यामुळे ते सर्व संकटे आणि त्रासांना सहन करण्यास सक्षम होतात. संपूर्ण महायोजनेमध्ये व्यक्तीच्या मुक्तीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे काहीही नाही. अशा वेदना व्यक्तीला मुक्तीकडे ढकलण्याचे महत्त्वाचे कार्य करतात. याद्वारे ती व्यक्ती संसार म्हणजेच जन्म-मरणाच्या चक्राच्या बंधनातून कायमची मुक्त होते. असे अपरिहार्य अनुभव, जे जरी उपाय वाटत नसले तरी त्यांना 'अवश्यंभावी-भोग' (अपरिहार्य अनुभव) म्हटले जाते. परंतु या गडद रात्रीच्या शेवटी, एक मोठी आध्यात्मिक प्रगती पदरात पडण्याची वाट पाहत आहे, जर आपण धैर्यवान आणि सहनशील असू आणि वेदनेतून शिकण्याची योग्य वृत्ती आपल्याकडे असेल[९]. काही वेदनांसोबत मोठे फायदेही येतात.

---

[९] स्वामी विद्यारण्य पंचदशी (७.१५६) मध्ये म्हणतातः 'अवश्यंभावी भोगानां प्रतिकारो भवेद् यदि, तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः – जर ह्या अपरिहार्य दुःख अनुभवांसाठी उपाय शोधणे शक्य असते तर नल, राम, युधिष्ठिर ह्यासारख्या राजांना कधीच दुःख भोगावे लागले नसते!" आत्मज्ञानाने सर्व दुःखे संपुष्टात येतात आणि ईश्वर त्याच्या भक्तांना त्या ज्ञानाच्या वाटेवर प्रगती करण्याची क्षमता देतो.

समष्टी-प्रारब्ध

दुष्काळ, अवर्षण, भूकंप अशा काही नैसर्गिक आपत्ती आहेत की ज्या केवळ एका मानवालाच नव्हे तर असंख्य जीवांना — मानव, प्राणी, सरपटणारे प्राणी, पक्षी इत्यादींना प्रभावित करतात. तसेच, युद्धे, वंशसंहार, कत्तली, सामूहिक गोळीबार, प्रशासकीय घोडचुका अशा सारख्या मानवनिर्मित आपत्ती देखील आहेत ज्या अनेक मानवांच्या, कधीकधी संपूर्ण राज्यांच्या, राष्ट्रांच्या आणि अगदी संपूर्ण जगाच्या जीवनावर परिणाम करतात. यासाठी कोण जबाबदार आहे — फक्त मी, एक व्यक्ती? नाही. हे समष्टीच्या प्रारब्धामुळे म्हणजेच 'समष्टी-प्रारब्ध' मुळे होते, जे त्या समष्टीने (एकूणतेने) केलेल्या कर्मांचे संकलित (एकत्रित) परिणाम आहेत, ज्यात व्यक्ती ही केवळ एक छोटासा अंश

आहे. ह्या उदाहरणाने अधिक स्पष्ट होऊ शकेल: लोकशाही व्यवस्थेत, एकदा का सर्वांनी मिळून एका विशिष्ट राजकीय पक्षाला मत देऊन सत्तेवर आणले की, त्या सरकारने आणलेल्या धोरणांमुळे निर्माण होणारे एकत्रित अनुभव, मग ते चांगले असोत वा वाईट, हे त्या समष्टीने स्वतःवरच लादलेले नशीब नाही का? ही वस्तुस्थिती एका निष्कर्षावर देखील प्रकाश टाकते: सामूहिक कृतीचे महत्त्व. ज्याप्रमाणे मी माझ्या स्वतःच्या कृतीने माझ्या वैयक्तिक नशिबाला जबाबदार आहे, त्याचप्रमाणे आपण सर्व आपल्या सामूहिक नशिबासाठी सामूहिकपणे जबाबदार आहोत. जेव्हा आपण बदलतो, तेव्हा आपले सामूहिक नशीब देखील बदलते. खरोखर, आपण आपल्या एकत्रित उद्धारासाठी सामूहिक जबाबदारी सामायिक करतो.

पुरुषार्थ आणि प्रारब्धाच्या पलीकडे

माणूस किती काळ फुटबॉल बनून राहील आणि प्रयत्न (पुरुषार्थ) आणि नशीब (प्रारब्ध) यांच्याद्वारे इकडेतिकडे लाथाडला जाईल? या संघर्षातून आणि तणावातून बाहेर पडण्याचा काही मार्ग आहे का?

होय, आहे. पण जर आपण स्वतःबद्दलचा आपला दृष्टिकोन बदलला, तरच आपण यातून मुक्त होऊ शकतो.

स्पष्ट करण्यासाठी: आपण नेहमी 'मी' (व्यक्ती) चा विचार कर्माचा कर्ता (कर्ता) म्हणून करतो आणि 'देव' चा विचार कर्माचे फळ देणारा (कर्मफल-दाता) म्हणून करतो, जणू काही त्या दोन वेगवेगळ्या संस्था आहेत. परंतु सत्य हे आहे की केवळ देवच अस्तित्वात आहे, कारण वस्तू आणि व्यक्तींची ही सर्व अनंत विविधता म्हणजे भगवंत स्वतःचाच अनुभव घेत आहेत. महासागराचा विचार करा: एकामागून एक लाट उठते आणि पडते आणि प्रत्येक लाट महासागराच्या शक्तीनेच तसे करते. लाट ही व्यक्तीचे प्रतीक आहे आणि महासागर हा ईश्वराचे, म्हणजेच भगवंताचे प्रतीक आहे. ज्याप्रमाणे महासागर प्रत्येक लाट, बुडबुडा आणि महासागरातील प्रत्येक लहरीची ओहोटी आणि भरती, उंचवटे आणि दऱ्या आणि हालचालींचे नियंत्रण करतो, त्याचप्रमाणे ईश्वर जीवाच्या प्रत्येक पैलूचे संचलन करतो, जरी ते जीवाच्या कर्माच्या परिणामांनुसार (कर्मफल) असते.

पण जेव्हा तुम्ही याकडे समष्टी किंवा एकूणतेच्या दृष्टीकोनातून पाहता, तेव्हा हा दृष्टीकोन खूप बदलतो. जेव्हा तुम्ही लाट, बुडबुडा आणि लहरी नेमक्या काय आहेत याचा शोध घेता, तेव्हा हे स्पष्ट होते की ते केवळ महासागराचे पाणीच आहेत. लाट काय चढ-उतारांमधून जात आहे का? लहरींना काय उंचवटे आणि दऱ्या आहेत का? बुडबुडे काय आकार घेत आहेत आणि नष्ट होत आहेत का? नाही, महासागरच या भासमान बदलांमधून जात आहे. एका महासागराच्या दृष्टीने, म्हणजेच समष्टीच्या दृष्टीकोनातून किंवा एकूणतेच्या दृष्टीकोनातून, तिथे कोणतीही लाट नाही, कोणतीही लहर नाही, कोणताही बुडबुडा नाही; तो केवळ महासागरच आहे. जेव्हा आपण लाट, लहर किंवा बुडबुडा पाहतो, तेव्हा आपण केवळ महासागरच पाहत असतो. लाटा फक्त आपल्या मर्यादित सूक्ष्म दृष्टीमध्ये असतात.

त्याचप्रमाणे, केवळ भगवंतच सर्वकाही आहे; दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, आपण पाहत असलेले सर्व अनंत जीव आणि विविध वस्तूंचे जग म्हणजेच तो स्वतः आहे. जेव्हा दृष्टी अशा प्रकारे उन्नत होते, तेव्हा व्यक्ती स्वतःच संपुष्टात येते.

मग स्वतःचे प्रयत्न (पुरुषार्थ) आणि त्याचे अनुषंगिक नशीब (प्रारब्ध) कुठे उरतात, जे सर्व केवळ व्यक्तीच्या संदर्भातच वैध असलेले विचार आहेत? हा एकूणतेच्या उच्च टेकड्यांवरून दिसणारा दृष्टीकोन आहे.[१०]

अद्वैत-वेदान्ताच्या ज्ञानाधारे उगम पावलेली आणखी एक उच्च दृष्टी आहे, जी प्रयत्न आणि नशीब यांच्यातील द्वैताला अंतिम मृत्यूचा धक्का देते. वेदान्ती पद्धत अशी आहे: प्रयत्न आणि नशीब या दोन्हीचे उगमस्थान शोधा आणि ते

तुम्हाला या दोन्हीच्या पलीकडे घेऊन जाईल. स्पष्ट करण्यासाठी: नशीब आणि प्रयत्न या दोन्हीची मुळे अहंकारात, म्हणजेच वैयक्तिक स्वतःमध्ये आहेत. जोपर्यंत व्यक्तीमध्ये आपण एक स्वतंत्र व्यक्ती असल्याची भावना असते, तोपर्यंत शरीर-मन-बुद्धीच्या संकुलाद्वारे केल्या जाणाऱ्या कर्मांच्या बाबतीत कर्तेपणाची (कर्तृत्व) आणि मालकीची भावना नेहमीच राहील, अशी कर्मे ही आत्म्याच्या उपाधी (मर्यादा) असतात. आणि जेव्हा कर्तेपणाची भावना असते, तेव्हा स्वतःच्या प्रयत्नांमुळे मिळालेल्या कर्माच्या फळांच्या संदर्भात भोक्तेपणाची (भोक्तृत्व) अनुषंगिक भावना निर्माण होईल. अशा प्रकारे, कर्तेपणा आणि भोक्तेपणा नेहमी एकत्र चालतात: त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. स्वतःच्या प्रयत्नांची भावना कर्तेपणाच्या भावनेशी जोडलेली असते, तर नशिबाची संकल्पना भोक्तेपणाच्या भावनेशी जोडलेली असते, जी माणसाच्या स्वतःच्या प्रयत्नांमुळे मिळालेल्या कर्मांच्या फळांचा अपरिहार्य अनुभव आहे. अशा प्रकारे विश्लेषण केल्यास, प्रयत्न आणि नशीब हे दोन्ही केवळ अहंकारात किंवा व्यक्तीच्या भावनेमध्येच (जीव-भाव) रुजलेले आहेत.

वेदान्त असे प्रतिपादन करतो की हा व्यक्तीभाव किंवा जीवभाव आत्म्याच्या स्वरूपाच्या अज्ञानातून जन्माला येतो; कारण जेव्हा आपल्याला आपले खरे स्वरूप माहीत नसते, तेव्हाच आपण शरीर-मन-बुद्धीच्या उपाधींशी स्वतःला जोडतो आणि एक व्यक्ती (जीव) बनतो. जेव्हा आत्म्याचे खरे स्वरूप निर्मळ 'सत्-चित्-आनंद' म्हणून जाणवले जाते, तेव्हाच व्यक्तीभावाचा अंत होतो आणि त्यासोबत कर्तेपणा आणि भोक्तेपणाच्या संकल्पनांचाही अंत होतो. अशा प्रकारे, अनायासे, त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या स्वतःचे प्रयत्न आणि नशीब या संकल्पनांचाही अंत होतो. अशा प्रकारे, वेदान्तातील स्वतःचे प्रयत्न आणि नशिबाची चौकशी माणसाला वैयक्तिक आत्म्याकडे (जीव) घेऊन जाते, जे त्याचे केंद्र आहे, आणि वैयक्तिक आत्म्याच्या स्वरूपावरील पुढील चौकशी खऱ्या आत्म्याचे स्वरूप प्रकट करते — जे निर्मळ आणि अपरिवर्तनीय सत्-चित्-आनंद आहे, जे वैयक्तिक आत्म्याचे अंतिम अधिष्ठान आहे आणि जे स्वतःचे प्रयत्न आणि नशिबाच्या बदलांच्या पलीकडे आहे. श्री रमण महर्षी हा मुद्दा थोडक्यात व्यक्त करतात (सत् दर्शन २१):

विधेः प्रयत्नस्य च कोऽपि वादस्तयोर्द्वयोर्मूलमजानतां स्यात्।
विधेः प्रयत्नस्य च मूलवस्तुसञ्ज्ञानतां नैव विधिर्न यत्नः॥

नशीब (प्रारब्ध) आणि स्वतःचे प्रयत्न (पुरुषार्थ) यांबद्दलचे वरवर महत्त्वाचे वाटणारे वादविवाद केवळ त्यांच्यासाठीच अस्तित्वात असतात ज्यांना त्यांचे मूळ माहीत नसते. परंतु ज्यांनी नशीब आणि प्रयत्न या दोन्हीचे मूळ ओळखले आहे, त्यांच्यासाठी ना नशीब उरते ना प्रयत्न.

प्रयत्न आणि नशीब या दोन्हीच्या पलीकडे जाणे हाच वेदान्ताला अभिप्रेत असलेला खरा उद्देश आहे, जो त्याने प्रयत्न आणि नशिबाच्या गुंतागुंतीच्या सखोल विश्लेषणाद्वारे मांडला आहे. प्रयत्न आणि नशिबाची ही नीर गाठ (जटिल समस्या) अद्वैत-वेदान्ताच्या तलवारीने कापून वेगळी केली जाते.

---

[१०]वेदान्ताच्या 'दृष्टी-सृष्टी वादा'च्या संदर्भातील निष्कर्ष देखील असाच आहे, ज्यामध्ये संपूर्ण जगाचा अर्थ मनाशिवाय काहीही नाही असा लावला जातो.